

कला आणि कलाकार

प्रसंग- केकी मूस फोटोग्राफी व प्राईज डिस्ट्रिब्युशन सेरेमनिनिमित्त

दि. ०४-११-२००७, स्थळ - जे.डी.सी.सी. सभागृह, जळगाव

चाळीसगावच्या एका कोपऱ्यात आयुष्यभर एकांतवासात राहणारा, तरीही जगप्रसिद्ध असणारा चित्रमहर्षी कोण? तर केकी मूस! मूस चित्र, शिल्प तसेच फोटोग्राफीच्या क्षेत्रातील अत्यंत कल्पक, सृजनशील, वेगळ्या तऱ्हेचा प्रवासी. मूस यांच्या कलाकृतींसोबत एकूणच कलावंतांच्या प्रतिभेचे मोल भाऊ जाणतात. 'कला आणि कलेचे महत्त्व' याचेही रसाळ विवेचन, या भाषणात ते करतात. काही रोचक तर काही टोकाच्या भेदक गोष्टीही कलावंतांच्या आयुष्यात कशा घडतात, हे ही चित्तवेधक पद्धतीने या भाषणातून सांगतात. भारत देश असो वा विश्वातील कोणताही देश, कलावंतांमुळे अधिक झळकला जातो, या 'कलासंस्कृती'ची जाणीव ते करून देतात. उपेक्षित कलावंतांसाठी मनःपूर्वक काही करण्याचा दिलदारपणा त्यांच्या शब्दातून प्रकट होतो. भाऊंचे बोलणे खरेतर एका विचारवंताचे बोलणे असते, पण इथे तेच बोलणे कलेच्या कोंदणाने किती शैलीदार होते, याचा प्रत्यय येथे येतो.

सन्माननीय व्यासपीठ आणि उपस्थित बंधू-भगिनींनो,

सर्व प्रथम जागतिक कीर्तीचे चित्र, शिल्प आणि छायाचित्रकार, के.की. मूस यांच्या पवित्र स्मृतिस अभिवादन करून या प्रसंगी माझे प्रणाम त्यांना अर्पण करतो. प्रकृती ठीक नसल्यामुळे मी चाळीसगावच्या कार्यक्रमाच्या दिवशी तेथे जाऊ शकलो नाही, म्हणून अशोकला पाठविले होते.

मित्र हो, माझ्या जीवनात मला फार आवडलेली प्रार्थना आहे. ती अशी:

‘गुणी जनों को देख हृदय में प्रेम उमड आवे,

उनकी सेवा में मन मेरा मग्न हो जावे।’

आपण सर्वच कलाकार होऊ शकत नाही.माणसाला आयुष्यात सर्वच कला साध्य होऊ शकतील असे होऊच शकत नाही. ईश्वर हा मोठा कलाकार आहे. देत असताना तो सगळ्याच गोष्टी एकाला देत नाही, सर्वांना वाटून देतो. त्याच्याकडे डेमॉक्रसी आहे, पण मित्रांनो, त्या डेमॉक्रसीलाही तो हळूहळू विसरत चालला आहे. काहींना जास्त देऊन टाकतो, काहींना कमी देतो.

मित्र हो, कला हा विषय मला जवळचा आहे. मी आजीवन रसिक राहिलो आहे. अभिजात कलेचा आनंद आस्वादला आहे. मात्र स्वतः कधीही एखादे छायाचित्र किंवा चित्र काढू शकलो नाही. बडे सर माझे चित्रकलेचे शिक्षक होते. न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये ते शिकवायचे. ते म्हणाले, 'भवरलाल, तू एवढा हुशार असून तुला चित्रकलेचे तंत्र कसे समजत नाही रे?' मी उत्तरलो, 'सर, काय करू ते सांगा. सोप्यातले सोपे असेल ते सांगा, म्हणजे चित्रकलेत पास होता येईल.' सर म्हणाले, 'सोप्यातले सोपे चित्र म्हणजे बादली. तू बादली काढ. नंतर नळ काढ'. त्यांनी मला तसे करून दाखविले. त्यानंतर त्यांनी मला तिसरा सोप्या मंत्र शिकविला, तो म्हणजे झाड काढणे ! झाड काढायला काही विशेष लागत नाही. जशी लागेल तशी पेन्सिल फिरवायची, त्याखाली रेषा ओढायची म्हणजे झाड तयार होते. कलेचे महत्त्व किती मोठे आणि खोलवर असते ते आज आपण पाहू शकता. कला ही जीवनाच्या दरवाजे-खिडक्यांना उघडणारी चाबी आहे. आयुष्यभर ते झाड, बादली आणि नळ यांच्या संबंधातलेच काम मी करतो आहे. कागदावर चित्र म्हणून नसेल रेखाटता आले, पण त्या संदर्भातील कामे मात्र खूप करता आली. कलेचा पाईक म्हणून राहिलो, कलावंत मात्र होऊ शकलो नाही. आता दाभोळकरांचा कलाविष्कार आणि कलाविलास याबद्दल भाषण ऐकल्यानंतर आपल्याला मी कलेबद्दल आणखी वेगळे काही सांगू शकेल, असे वाटत नाही.

मित्र हो, एका हृद्य घटनेचा मी इथे उल्लेख करू इच्छितो. एका जागतिक कीर्तीच्या कलावंताचा सत्कार परदेशात एके ठिकाणी होत होता. हा सत्कार कार्यक्रम होत असताना जवळपास नव्वदीची एक महिला उठली आणि म्हणाली, "तुम्ही हा कार्यक्रम सुरू करण्यापूर्वी तुमचा जागतिक सत्कार ज्या कलाकृतीसाठी होत आहे ती कलाकृती बनवायला किती दिवस, किती तास वेळ लागला ते सांगा." चित्रकार थोडा वेळ थांबला आणि म्हणाला, "६७ वर्षे, ६ महिने, ५ दिवस, ७ तास एवढा काळ मला ही चित्रे काढायला लागला." त्याचे वयच त्याने सांगितले. कलाकार आपले संपूर्ण आयुष्यच त्या त्या क्षणी निर्माण होणाऱ्या कलेत ओततो. 'कलाकाराच्या आयुष्याची प्रतिकृती, आविष्कार म्हणून हे चित्र आलेले आहे,' हा त्याचा संदेश. प्रत्येक चित्रकार, प्रत्येक कलावंत ज्या वेळी एखाद्या अद्वितीय प्रतिकृतिस जन्म देतो, त्या वेळी तो स्वतःचे जीवन, त्याने पाहिलेला समाज, त्याने अनुभवलेले निसर्गाचे विविध पैलू, त्याला माहिती असलेला इतिहास, तो जाणत असलेला भूगोल, या सगळ्यांनी तो प्रेरित होत असतो; त्यांना सर्वाना तो जिवंत करीत असतो.

एक फोटोग्राफ ही एक प्रकारची कविताच आहे. कवितेत काय घडते? कवी स्वतःच्या जीवनाचे स्वतःच्या कवितेत अनुभवाचे चित्रीकरण करित असतात. त्या सर्वांचे संचित असे रूप एखादी कलाकृती घेते.

मित्र हो, आपण फक्त दोन मिनिटे त्या कलाकृतीकडे बघतो. आपल्या स्वतःचे छायाचित्र त्यात असेल तर थोडा जास्त वेळ देतो. त्याही वेळा आपण फक्त आपल्याच चित्राकडे अधिक बघत असतो; दुसऱ्यांचे चित्र बघत नाही. समाजामध्ये रसिकता दिवसेंदिवस कमी झाली. मी, दादा आणि इतरही काही व्यक्तींनी प्रयत्न केले. त्यामुळे एक सांस्कृतिक चळवळ जळगावमध्ये उभी रहावी आणि जळगावला सांस्कृतिक तीर्थस्थानाचे स्वरूप मिळावे, अशी त्यामागची प्रेरणा आहे. म्हणून कोणताही कार्यक्रम, तो कोण घेऊन आले आहे हे न बघता, त्या व्यक्तीकडे न बघता, त्याच्या चांगल्या हेतूला प्रोत्साहन द्यायचे, कार्याला हातभार लावायचेच काम आपल्याकडून व्हावे, ही त्यामागची प्रांजळ भूमिका असते.

कलेचे जे जतन करू इच्छितात, कलेला जे बळ देऊ इच्छितात अशा रसिक जनांकडूनच सुंदर समाज निर्माण होतो. भारत देश मोठा देश आहे, समृद्ध देश आहे. तो समृद्ध कसा झाला? कोणत्याही एका जाती-जमातीमुळे, कोणत्याही नात्या-गोत्यामुळे समृद्ध झालेला नाही; कोणत्याही एका धर्मांमुळे तो मोठा झालेला नाही. लहान-लहान लोकांनी त्याला मोठे केले. लहान-लहान समाजाने त्याला मोठे केले. 'पारशी' हा अशातलाच एक लहानसा समाज आहे. अगदीच अल्प. परंतु मी आपल्याला काही नावे सांगतो. पारशी लोक ज्या ज्या क्षेत्रात गेले, त्या त्या क्षेत्रात त्यांनी शिखरच गाठले. शिखर गाठेपर्यंत ते थांबलेच नाही. त्यात रमले आणि त्यासाठी त्यांनी जीवन वाहून घेतले. विधी आणि कायद्यात नानी पालखीवाला, उद्योग क्षेत्रात जमशेदजी टाटा, सरसेनापती म्हणून केवळ ज्याला देशात एकट्याला मान मिळाला ते सर मानेकशा, किंवा क्रिकेटमध्ये नरी कॉन्ट्रॅक्टर, अणुशास्त्रज्ञ होमी भाभा, चित्रपट निर्माते सोराबजी मोदी, पाश्चिमात्य संगीतामध्ये जागतिकदृष्ट्या जे प्रसिद्ध आहेत ते जुबीन मेहता, व्यापार किंवा बँकिंग क्षेत्रात ज्यांनी सर्वात पहिल्यांदा व्यवहार सुरू केला त्यांच्यापैकी एक कावसजी जहाँगीर हे सगळेच लोक पारशी समाजाचे आहेत.

केवळ पारशी समाज नव्हे, असे अनेक लहान लहान समाज आपल्या देशात होऊन गेले. महात्मा गांधी गुजराथी समाजाचे होते. लौकिकदृष्ट्या भगवान महावीर बिहारमधून जैन समाजातून पुढे आले होते. त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन अहिंसेसाठी वाहिले.

केकी मूस या पंगतीत बसणारे एक महान कलाकार होते. पन्नास वर्षे स्वतःला घरात बंद करून या माणसाने एकच काम केले, ते म्हणजे 'कलेची उपासना'. व्यवहार आणि व्यवसाय या भानगडीत पडायचे नाही म्हणून लग्नच केले नाही, फक्त मातेची सोबत त्यांना काही काळ लाभली. टोटल डिव्होशन, संपूर्ण समर्पण त्याला म्हणतात. अशाच ध्येयवेड्या व्यक्ती अद्वितीय अशी कलाकृती निर्माण करू शकतात. सगळ्यांना ते जमत नाही, येत्यागबाळ्याचे काम नोहे ते! सगळे एवढी किंमत मोजायला तयारच होत नाहीत, मग सगळ्यांना कसे जमेल?

मित्रांनो, हा एवढा मोठा कलाकार आपल्या खानदेशात चाळिसगावात इतके दिवस वावरला. आपल्यापैकी बऱ्याच व्यक्तींनी त्याला पाहिले नाही. निदान त्यांचे आजपर्यंतचे काम तरी बघायला हवे होते. त्यावरून ते कोण होते याची कल्पना तरी आली असती. मल्टीमिडीयाने या विषयावर एक फिल्म तयार करावी, ती फिल्म बघून त्यानुसार पुढची योजना आपण आखावी, असा मी चंग बांधला. आजपर्यंत दाभोळकरांशी, त्यांच्या ट्रस्टींशी माझे काहीही बोलणे झाले नाही, परंतु केकी मूस यांची स्मृती चिरस्थायी व्हावी असल्या प्रकारचे काही विचार असले, त्यांच्या काही योजना असल्या तर त्या योजनांना पूर्णपणे पाठबळ देऊन, ते घडवून आणण्याचा मी संकल्प केलेला आहे.

मित्रांनो, मल्टीमिडीया आणि केकी मूस फाऊंडेशन यांनी एवढे मंगल आणि पवित्र काम आपल्यासमोर आणले. आपल्या समाजाने आत्तापर्यंत कलावंताची कदर केली असेल, तर तीही अगदी वेगळ्या पद्धतीने, त्या कलावंताला रडवून-रडवूनच केली. त्याला आपण फार मोठे सन्मानाचे स्थान दिले, आपण त्याचा सत्कार केला, त्याला काही देऊन ऋण व्यक्त केले, असे फार अपवादाने घडले. बालकवी शेवटी आत्महत्या करून गेले. आमचे नामदेवराव अजूनही दोन खोल्यांच्या घरात खेड्यात राहतात. मी अनेक उदाहरणे देईन की, असे कलाकार हे अशाच पद्धतीने जीवन जगतात. पण असे का? हा समाज एवढा संवेदनाशून्य झाला आहे का? कलाकारांना व्यवहाराचे ज्ञान नसते. ज्याच्याजवळ व्यवहाराचे ज्ञान असते, त्याच्याजवळ कला नसते, कला असते त्याला व्यवहार नसतो. हे फार जुने द्वंद्व आहे. व्यवहारज्ञान आणि कला हे दोन्ही ज्यांच्याकडे आहे, अशी फार थोडी माणसे आहेत. आपण कोणत्या गटात आहोत हे आपणच शोधायचे.

मी मात्र असल्या व्यक्तींच्या शोधात आहे, की ज्यांनी समाजासाठी एवढे मोठे काम केले आणि हा समाज त्यांच्या कामाबद्दल अनभिज्ञ होता. अशा लोकांना शोधून काढावे,

या समाजाच्या प्रति आपण जे काही देणे लागतो त्याची परतफेड समजून त्याला मदत करावी, असा विषय माझ्या मनात १९६२ पासून आजपर्यंत मी केला. ज्या वेळी अशक्य होते तेव्हाही मी हे काम करित असे. आता शक्य झाले आहे, म्हणून हे काम जोमाने करित आहे. जळगाव आणि संपूर्ण खानदेशवासियांनी पुढे यावे. आपल्याला हे घडवून देण्यासाठी जे जे शक्य होईल, ते ते मी करीन, एवढे या प्रसंगी सांगून मी माझे दोन शब्द संपवितो.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!